

STAGES OF GRADUAL DEVELOPMENT OF RELIGIOUS EXTREMIST ACTIVITY

Nurumbetova Sadokat Allayarovna¹

Academy of the Ministry of Internal Affairs

KEYWORDS

Extremism, Society, Islam, security, counter-ideas, power, jihad, Wahhabism, radicalization, ideology, actions, ideology polygons

ABSTRACT

The article provides an overview and summary of extremist activity and its history. It emphasizes the periodic criteria for the origin of extremism, commenting on the historical stages of their activities. The effects of extremist activities are also discussed, followed by radicalization and the reasons for joining extremist groups. Then the main events and groups of various extremist movements are considered. The discussion examines the problematic aspects of identifying and combating extremism and the problems of recommendation proposals. The conclusion summarizes the main points and emphasizes that understanding the roots and evolution of extremism is important in the development of effective prevention and countermeasures.

2181-2675/© 2023 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.10070180**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Doctor of Legal Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Scientific Secretary of the Academy of the Ministry of Internal Affairs, Uzbekistan

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИСТИК ФАОЛИЯТНИНГ ТАДРИЖИЙ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

KALIT SO‘ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:

экстремизм, жамият, ислом дини, хавфсизлик, қарши ғоялар, ҳокимият, жиҳод, ваҳобийлик, радикаллашув, мафкура, ҳаракатлар, мафкура полигонлари

ANNOTATSIYA/ АННОТАЦИЯ

Мақолада экстремистик фаолият ва унинг тарихи ҳақида умумий ва қисқача маълумот берилган. Бу экстремизмнинг келиб чиқишининг даврий мезонларига урғу беришни, улар фаолиятининг тарихий босқичлари ҳақида изоҳ беради. Шунингдек, экстремистик фаолиятнинг таъсири, сўнгра радикализация ва экстремистик гуруҳларга қўшилиш сабаблари муҳокама қилинган. Кейин турли экстремистик ҳаракатларнинг асосий воқеалари ва гуруҳлари кўриб чиқилади. Муҳокамада экстремизмни аниқлаш ва уларга қарши курашишнинг муаммоли томонлари ва тавсиявий таклифлар муаммолари кўриб чиқилади. Хулоса асосий фикрларни умумлаштиради ва экстремизмнинг илдизлари ва эволюциясини тушуниш самарали профилактика ва қарши чораларни ишлаб чиқишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди.

Кириш

Мамлакат ва жамият хавфсизлиги азалдан давлатнинг асосий масалаларидан бўлиб келган. Айниқса, юртимиз мустақиллика эришгач, хавфсизликни таъминлаш вазифаси долзарб аҳамият касб эта борди. Чунки дунё майдонида терроризм ва диний ақидапарастлик оқими, буюк давлат шовинизми каби ёвуз ниятни кўзловчи оқимлар ўзга давлатларнинг ривожланишига таҳдид солиш ва бу орқали дунёга ҳукмронликка эришишга интилмоқда. Жаҳон миқёсида инсон онги ва қалби учун кураш шиддат билан давом этмоқда. Мухтарам Президентимиз Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганларидек, бугун мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам хатарли². Чунки мафкура полигонлари бу инсон онгидир. Унда синаш учун қуйилган ғоя агар қалбдан жой олса, инсонни маълум мақсад йўлида ҳаракатга келтиради.

Экстремизм инсоният тарихи давомида турли шаклларда мавжуд бўлган. Дастлабки мисоллардан баъзилари қадимги Яхудияда Рим ҳукмронлигига зўравонлик билан қарши бўлган зелотлар каби гуруҳларни ўз ичига олади. Сиёсий

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг “Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тарққиёт йўлидаги ҳамкорилк” мавзусидаги хаоқаро конференцияда сўзлаган нутқи (Самарқанд шаҳри, 2017 йил 10 ноябр)// www.president.uz -Ўзбекистон Республикаси Президенти матбуот хизматининг расмий веб-сайти.

ёки ижтимоий ғалаёнлар даврида экстремистик мафкуралар кўпинча содда тушунтиришлар ва ечимларни таклиф қилиш орқали машҳурликка эришди.

Экстремизм ва терроризмнинг олдини олиш ва чек қўйишга қаратилган янада самарали чора-тадбирларни белгилаш, бу борада миллий ва халқаро даражада саъй-ҳаракатларни бирлаштириш давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади³.

Экстремизм нафақат алоҳида мамлакатларнинг миллий хавфсизлигига, балки жаҳон ҳамжамиятига жиддий таҳдид солаётган омилга айланди. Ўзбекистон терроризм, экстремизм ва радикализм мафкурасига қарши кураш борасида ҳамиша принципиал позицияга эга бўлиб келган. Бундай хавф-хатарларга қарши фақат куч ишлатиш усуллари билан эмас, балки биринчи навбатда, айниқса ёшлар ўртасида, зўравонликни келтириб чиқарадиган жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш лозим.

Долзарблиги.

Бугунги кунда дунёнинг айрим минтақаларида тобора кескинлашиб бораётган қонли можаро ва зиддиятлар, терроризм ва экстремизм хавфи биздан доимий огоҳ ва ҳушёр бўлишни талаб этмоқда⁴.

Ислом байроғи остида фаолият кўрсатаётган экстремизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихнинг муайян даврида устувор бўлган кўплаб омиллар, турли жараёнларнинг ўзаро таъсирлашувининг натижаси деб тушуниш мумкин. Ўрганиш, дин ниқоби остида пайдо бўлган экстремистик ҳаракатларнинг ғоявий илдизлари ислом тарихининг биринчи асрига бориб тақалишини кўрсатади. Республикамиз биринчи Президенти таъкидлаб айтганларки: “Асримиз вабоси бўлмиш бу жирканч иллатнинг фақат шафқатсиз кўринишларини эмас, балки илдизларига етиб бориб, жамият ҳаётидан, дунё халқлари ҳаётидан уни таг-томири билан суғуриб ташлаш – барча давлатларнинг энг долзарб вазифаси бўлиши керак, бу йўлда барчамиз бир тан, бир жон бўлиб ҳаракат қилишимиз, қаттиқ кураш олиб боришимиз шарт”⁵[2].

³ Диний экстремизм ва бузғунчи оқимларнинг сохта ғояларига қарши кураш. Юнусов Мустафо. <http://hazratnavoi.uz/maqolalar/diniy-ekstremizm-va-buzunchi-oimlarning-sohta-oyalariga-arshi-kurash.html>.

⁴ Бекмуродов Н.Н. Экстремизм ва терроризмга қарши курашишнинг самарали механизмлари //Терроризм ва экстремизмга қарши курашиш. Илмий мақолалар тўплами / Масъул муҳаррир: ю.ф.д.проф.А.А.Хамдамов.– Т.:Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2022. 43-48 б.

⁵ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 105-106.

Тарихий манбаларда мазкур оқимларнинг тарқалиши, фаолияти ва уларнинг ўзига хос йўналишлари батафсил таҳлил қилинган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги кунда фаолият кўрсатаётган деярли барча экстремистик гуруҳлар ўша оқимларга хос хусусиятларни ўзида жамлаган ҳолда, улар қўллаган услуб ва ғоялардан кенг фойдаланиб келмоқда⁶.

Ислом ниқобидаги экстремизмнинг илк вакиллари сифатида 657 йили халифа Али розияллоху анху аскардан ажралиб чиққан, ўзларини ҳақиқий мусулмон, сафларига қўшилмаганларни «диндан қайтган» деб эълон қилиб, уларга қарши мурасасиз кураш олиб борган «хорижийлар» (арабча – «ажралиб чиққанлар», «исёнчилар») оқими фаолияти фикримизнинг исботи бўла олади⁷.

Асосий қисм

Ижтимоий жиҳатдан эътикод инсоннинг фаолияти билан боглик булиб, у фақат амалий фаолият жараёнида узилигини намоён қилади. Инсон вояга етиш билан боглик ҳолда тупланган билимлар, узига хос эҳтиёж ва манфаатлар ҳаётий тажриба асосида шаклланиб, мустаҳкамланиб боради ва шу жараён билан боглик ҳолда эътикод ҳам юзага келади" ва уз навбатида, бундай жараёнда шаклланган эътикод шахе фаолиятининг изчил, мантикий, максадли булишига олиб келади. - Шу билан бирга, эътикодда журъатсизлик, катъиятсизлик ва бефарқлик каби ҳолатлар ҳам мавжуд булиши мумкин, бундай ҳолатлар эътикоднинг заифлигини курсатади. Бундай эътикодли кишилар купинча бошқаларга эргашиб ёки таклид қилиб яшайдилар. Улар узгарган вазиятга қараб гоҳ у, гоҳ бу томонга оғадилар⁸. Бундай эътикоди заиф кишилар узларининг хатти- ҳаракатлари билан бошқаларга, айниқса ёшлар камолотига салбий таъсир курсатади.

Жаҳон динлари деб, узининг миллий, иркий мансублигидан катъий назар, бутун Ер юзи буйлаб ёйилган динларга айтилади. Хозирги дунёда христианлик, ислом ва буддавийлик ана шундай динлардан ҳисобланади. Бугунги кунда христианлик 254 та мамлакатда тарқалган булиб, унга 2 миллиард киши эътикод

⁶ Диний экстремизим – ноаниқ хавф. <https://telegra.ph/Dinij-ehkstremizim--noani%D2%9B-havf-08-30>.

⁷ Мутаассиб ва адашган оқимларнинг пайдо бўлиш тарихи (1-қисм). <http://muslim.uz/>

⁸ *Исломов З.; Икромов Ш.* "Экстремизм ва терроризм тараққиёт душмани. Ички ишлар тизими ходимлари учун ўқув-амалий қўлланма". Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015. – Б. 5.

килади. Исломга 172 та мамлакатда яшовчи 1,3 миллиард аҳоли эътикод килади. Буддавийликка эса 86 та мамлакатда истикомат килувчи 700 миллион киши эътикод килади. Христианлик Урта Осиё минтакасида милоднинг илк йилларидан кириб кела бошлаган. Минтакада таркалишида унга эътикод килган жамоаларнинг Шарк ва Жанубга ҳаракатлари даврида амалга оширилган кенг миссионерлик фаолияти катта аҳамият касб этган. Шарк давлатларида биринчи юз йилликлардаёқ тарқалган христианлик сиёсий сабаблар билан боғлиқ ҳолда булган. Кейинчалик насронийлик Эронда кучайди, VII асрда минтакада насроний жамоалар сони ортган, Самарқандда митрополия фаолият кўрсата бошлаган. Илк урта асрларда (IV-VIII аср) Сугд, Усрушана, Шош, Хоразмда несториан хочлари суратлари, тасвири туширилган тангалар забт этилгани маълум. Суғга кўчиб келган насронийлар билан бирга уларнинг урфодатлари ҳам кириб келган. Умуман, исломга қадар христианлик вакиллари Марказий Осиёда зиёли ва ҳунармандлардан иборат бўлиб, бу дин минтака маънавий ҳаётида муҳим урин тутган. Буддавийлик Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида эрамиз бошларида тарқала бошлаган. Унинг Хиндистондан Марказий Осиёга кириб келиши Кушонлар ҳукмронлиги билан боғлиқдир. Император Конишка (1-аср охири 2-аср бошлари) даврида Кушон подшоҳлиги ушбу диннинг марказларидан бирига айланган. VII аср бошларида Термизда 10 та буддавийлик хонақоҳи (сангарамма) ва мингта роҳиб фаолият олиб борган. Сурхондарёнинг Қора-тепа, Фаёз-тепа, Далварзин-тепа, Қоровул-тепа, Фаргона водийсининг Қува каби тарихий жойларида Будданинг олтин сувийгуртирилган ҳайкаллари, бронза шамдонлари, турли ҳунармандчилик буюмлари топилган. Милоднинг 1-асрида Амударё Ҳавзасидаги ерларда ҳукмрон дин саналган буддавийлик араблар келишига қадар сақланиб турган. Миллий динларга битта миллатнинггина эътикод қилишини, масалан, синтоизм (японлар дини), иудеизм (яхудийлар дини), даосизм (хитойлар дини), индуизм (ҳинд дини) қабиларда қуриш мумкин. Бизнинг юртимизда исломгача зардуштийлик (зороастризм) дини тарқалган эди. Ҳозир ҳам Эрон ва Хиндистонда 115 мингдан зиёд аҳоли зардуштийликка эътикод килади. Ўзбекистондаги исломгача мавжуд булган

ибтидоий динлар сифатида фетишизм, тотемизм, анимизм, шаманизм, магия ва сеҳргарлик каби динлар турини санаб ўтишимиз мумкин⁹.

Агар ислом илмлари VIII асрда Хуросон оркали Мовароуннахрга кириб келган булса, IX асрдан бошлаб мазкур илмлар минтаканинг узида ривож топа бошлади. Бу даврга келиб аввал ислом оламида тан олинган олти саҳиҳ, ҳадислар туплами (ас-сихох ас-ситта), сунгра уларнинг каторига уч туплам кушилиб, тўққиз китоб (ал-кутуб аттисва) шаклланди. Улардан учтаси мовароуннаҳрлик уламолар-Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Доримийлар томонидан жамланди. Мугуллар босқини минтакада барча соҳа каби ислом дини ва илмлари ривожига жиддий салбий таъсир курсатади. Ерлик уламолар кирилди ва колганлари узоқ ўлкаларга қочишга мажбур бўлдилар. Темурийлар сулоласи ва ундан кейинги давр Мовароуннаҳрда тасаввуф йуналишининг ривожланиши билан боглик булди. Чор Россияси ва Совет давлати ҳукмронлиги вақтида ислом динини халк ҳаётидан узоқлаштиришга ҳаракат қилиш, дин уламоларининг ярим яширин фаолиятга утиш даври булди. Мустакиллик даврида диний кадриятларга эркинлик берилиши исломнинг жамиятдаги ўз ўрнини эгаллашига имкон яратди.

Диний экстремизм факаг ислом оламига тегишли булиб колмай, балки дунёдаги барча динларга мансубдир. Айникса, урта асрларда Христиан руҳонийлари мукаддас китобларда белгиланган ҳар қандай акидаларга қарши чиқиш худонинг иродасини бузиш демақдир, деб уқтирдилар. Экстремизмни "Шаккоклар" деб атардилар ва уларни аёвсиз жазолардилар. Чунки илгор фикрли кишилар барчани ҳалол меҳнат эвазига уз кул кучи билан кун кечиришга даъват қилардилар. XIII асрда Папа кушинлари Франциянинг жанубида 20 минг кишини кириб ташладилар, айникса, илгор фикрли зиёлиларга қарши инквизиция (лотинча текширув, кидирув) жорий этилиб, мустакиллик учун курашган Ян Гус улдирилди. Осмон илмининг юлдузларидан бири Ж ордано Бруно утда куйдирилди. Ислом экстремизмининг пайдо булишидаги асосий сабаблардан бири Европа давлатларининг Осиё, Африкани босиб олиб талаши, босқинчилик сиёсатидир. Кейинчалик бу ҳаракат дунёдаги бошқа давлатларга қаратилганлиги ҳам маълум.

⁹ *Хусниддинов З.* Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. – Т., 2005. – Б. 116-117.

Ислом экстремизмининг гоявий илдизлари сифатида куйидаги тарихий шахсларни келтириш мумкин.

1. Такийиддин Ибн Таймия (1263-1328) Унинг акидаси: - Шариат буйича яшамаган кишига муносабат; - Ислом асосида давлатни бошкармаган ҳокимга муносабат ва бошқалар. Унинг ислом конунларига тўла амал килмаётганларга (улар иймон келтиришган бўлсалар ҳам) қарши уруш олиб бориш, исломнинг асосий шартларини бажармаган ёки бошқараётган давлатга уни бузилишга имкон берган ҳокимга қарши жиҳод эълон килиниши шарт, деб ҳисобланади.

2. Хасан ал-Банно (1906-1949). "Ислом давлати" гоясини ишлаб чиқди. Унинг ақидаси: бошлангич. Умумий маърифий ва хайрия фаолияти, яъни оммага ислом гоясини сингдириш; Ташкилий. Гуруҳларга жалб килинган аъзоларни жанговар кураш усулларига ургатиш, мужассидлар тайёрлаш; Куч ишлатиш "исломий тартиб урнатиш учун ҳал килувчи жангга киришиш". Мазкур босқичлар кетма-кет, навбат билан амалга оширилиши шарт эмас, балки, бир вақтнинг узига ҳар учала босқич олиб борилиши мумкин.

3. Сайид кутб (1906-1965). Унинг ақидаси: ...узини муслмон деб ҳисобловчиларнинг аксарияти аслида муслмон эмас ва дунёдаги барча давлатлар исломга қаршидирлар. Ҳозирги замон муслмон у амиятлари жоҳилия давридаги ҳолатдадир. Шу боис уларни тарбиялашдан наф йук: - Кенг халқ кузгалони эмас, балки катта булмаган "ҳақиқий муслмонлар" жамоаси бошлаб берадиган фуқаролар уруши ҳал килади.

4. Абдуссалом Фаррож ақидаси: "... ҳозирги муслмон жамиятлари кофирлар жамияти эмас, балки ҳамма гап мамлакат бошликлари ва улар тадбик этган конунлардадир";

- Матфий гуруҳлар ташкил этиш; - армия ва давлат таркибларига уз вакилларини киритиш орқали ҳокимиятни қўлга олиш;

- жамиятни исломлаштириш кабилардир¹⁰.

Ислом дини экстремистлари айниқса уз фаолиятини ХХ асрда Мисрда кенг авж олдирдилар. Ислом экстремизми ташкилий жиҳатдан ягона партиёга бирлашмаган,

¹⁰ Ғойибназаров Ш. Халқаро терроризм: илдизи, омиллари ва манбалари. –Т., 2013. – Б.20-21.

балки халк оммасининг турли табакалари орасида иш курувчи гуруҳлардан иборат. Энг таъсирчан экстремистик гуруҳлардан бири “ Мусулмон биродарлари” (Ал-Ихвон ал Муслимин) уюшмасидир. Мазкур ташкилот 1928 йилда Шайх Хасан ал Банно ташаббуси билан Мисрнинг Исломия ж. шаҳрида ташкил этилган. Бу ташкилот фаолияти мафкура, цонун, ахлоций норма ва бошцаларнинг ягона манбаи сифатида ислом тамойилларига асосланган “Адолатли ислом жамияти” ни куришга царатилган. “Мусулмон биродарлар” ташкилоти хайр-эҳсон ва маърифатчилик фаолиятидан то сиёсий ҳаётда - террор методини кенг ҳуллашгача булган мураккаб тараҳиёт йулини босиб ўтди.

Бугун оддий одамларни ташвишга солаётган масала бу террорчиларнинг кушни мамлакатларга жиҳод эълон килиш пуписасидир. Дарҳақиқат, ушбу масаланинг исломий жиҳатидан ташкари, соф ҳарбий томони ҳам борки, ҳалкимиз ундан яхши хабардор бўлмоғи лозим. Бир сўз билан айтганда, террорчилар ва уларга паноҳ бўлган сиёсий кучларнинг кушни давлатларга уруш эълон килиш давоси, исломга мутлақо хилоф бўлгани каби, ҳарбий нуктаи назардан ҳам ута асоссиздир. Биринчидан, кейинги ун йилликлар давомида Афғонистон ҳарбий-сиёсий бекарорлик ҳамда норкабизнеснинг асосий марказига айланиб колганлиги сабабли, ҳаётнинг ўзи у билан қўшни мамлакатларни ўз ҳарбий қудратини ошириш ва Афғонистон билан чегариларни мустаҳкамлашга мажбур этди. Иккинчидан, тарихдан яхши маълумки энг қудратли давлатларнинг ҳам бир вақтнинг узида бир неча йуналишларда уруш ҳаракатлари олиб боришга интилишлари, беистисно, уларнинг калокати билан тугаган.

Хулоса

Юкоридаги мисоллардан кўриниб турибдики регрессив дунёвий режимларни, диний муҳолифатни кийнаш уни йук килиб юборади, деган умидлар муваффақият келтириши даргумон. Бундай ҳолларда у диний муҳолифатнинг янада экстремистик шакллари урчитиб юборади¹¹. Режимлар системасини тинчлик йули билан ислох, килишга уринаётган мутадиллик тарафдорларини менсимайдиган булса, обрусини

¹¹ *Исмаилов И.* Диний экстремизм ва терроризм билан боғлиқ жиноятларнинг криминологик тавсифи ҳамда профилактикаси // Криминология. Махсус қисм: Дарслик. – Т., 2015. – Б. 68-69.

йукотади, ёшлар эса экстремизм ва курулли кўзғолон иштиёкида ёна бошлайди¹². Муаммонинг биринчи ечими матбуотни эркинлаштириш ва исломий туйғуларни ифода килишга йул беришдир. Масжидларга ислом дунёсида асрлар оша мавжуд бўлган анъанавий озодлик ва улар бажариб келган вазифа кайтарио берилиши керак, яъниким, улар коррупция ва вахшийликлар танқид қилинадиган жой бўлиб қолиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тарққиёт йўлидаги ҳамкорилк” мавзусидаги хаоқаро конференцияда сўзлаган нутқи (Самарқанд шаҳри, 2017 йил 10 ноябр)// www.president.uz -Ўзбекистон Республикаси Президенти матбуот хизматининг расмий веб-сайти.

2. Диний экстремизм ва бузғунчи оқимларнинг сохта ғояларига қарши кураш. Юнусов Мустафо. [http:// hazratnavoi.uz/maqolalar/diniy-ekstremizm-va-buzunchi-oimlarning-sohta-oyalariga-arshi-kurash.html](http://hazratnavoi.uz/maqolalar/diniy-ekstremizm-va-buzunchi-oimlarning-sohta-oyalariga-arshi-kurash.html).

3. Бекмуродов Н.Н. Экстремизм ва терроризмга қарши курашишнинг самарали механизмлари //Терроризм ва экстремизмга қарши курашиш. Илмий мақолалар тўплами / Масъул муҳаррир: ю.ф.д.проф. А.А.Хамдамов.–Т.:Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2022. 43-48 б.

4. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 105-106.

5. Диний экстремизим – ноаниқ хавф. <https://telegra.ph/Diniy-ehkstremizim--noani%D2%9B-havf-08-30>.

6. Мутаассиб ва адашган оқимларнинг пайдо бўлиш тарихи (1-қисм). <http://muslim.uz/>

7. *Исломов З.; Икромов Ш.* “Экстремизм ва терроризм тараққиёт душмани. Ички ишлар тизими ходимлари учун ўқув-амалий қўлланма”. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015. – Б. 5.

8. *Хусниддинов З.* Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг

¹² Нишонов М. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. Ўқув-услубий қўлланма. Наманган. 2006 й. 73-б.

маънавий-маърифий асослари. – Т., 2005. – Б. 116-117.

9. Ғойибназаров Ш. Халқаро терроризм: илдизи, омиллари ва манбалари. –Т., 2013. – Б.20-21.

10. *Исмаилов И.* Диний экстремизм ва терроризм билан боғлиқ жиноятларнинг криминологик тавсифи ҳамда профилактикаси // Криминология. Махсус қисм: Дарслик. – Т., 2015. – Б. 68-69.

11. Нишонов М. Диний экстремизм ва терроризмга қдрши курашнинг маънавий-маърифий асослари. Ўқув-услубий қўлланма. Наманган. 2006 й. 73-б.